

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ

КІРОВОГРАДСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ
УНІВЕРСИТЕТ ІМЕНІ ВОЛОДИМИРА ВИННИЧЕНКА

НАУКОВІ ЗАПИСКИ

Серія:
Філологічні науки
(мовознавство)

Випуск 129

Кіровоград – 2014

ББК 81.2(3)

Н 34

Наукові записки. – Випуск 129. – Серія: Філологічні науки (мовознавство) –
Кіровоград: РВВ КДПУ ім. В. Винниченка, 2014. – 536 с.

До Наукових записок увійшли статті, присвячені дослідженню актуальних питань вивчення лексичної семантики, питань фразеології, сленгу, ономастики та термінотворення.

Збірник розрахований на наукових працівників, викладачів, студентів філологічних факультетів, а також учителів-словесників.

Друкується за ухвалою вченої ради Кіровоградського державного педагогічного
університету імені Володимира Винниченка
(*протокол №7 від 27.01.2014 року*).

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ:

1. Олег Семенюк	– доктор філологічних наук, професор
(відповідальний редактор).
2. Григорій Клочек	– доктор філологічних наук, професор.
3. Болеслав Кучинський	– кандидат філологічних наук, професор.
4. Василь Лучик	– доктор філологічних наук, професор.
5. Володимир Манакін	– доктор філологічних наук, професор.
6. Василь Марко	– доктор філологічних наук, професор.
7. Володимир Панченко	– доктор філологічних наук, професор.
8. Валентина Паращук	– кандидат філологічних наук, професор.
9. Василь Ожоган	– доктор філологічних наук, професор.
10. Олег Поляруш	– кандидат філологічних наук, професор.
11. Олена Семенець	– доктор філологічних наук, професор.
12. Олександр Білоус	– кандидат філологічних наук, професор
(відповідальний за випуск).

Статті подано в авторській редакції.

**© Кіровоградський державний педагогічний
університет імені Володимира Винниченка, 2014**

допомогою телефону повідомив останньому» замість *телефоном* (№ 32410373), «почали виражатися між собою *нецензурною лайкою*» замість *нецензурно*, «19.11.2011 року *о біля* 1 год. пішов на вулицю палити» замість *близько* або *о 1 год.*, «Вони стали *розмовляти, спілкуватися*» (№ 33861936) замість *почали розмовляти*.

Отже, лексичні анормативи розглянутих різновидів є найбільш поширеними помилками в текстах судових рішень і потребують обов'язкового мовного редагування.

БІБЛІОГРАФІЯ

1. Азарова Л. Є. Українська мова. Складні випадки вживання (найновіші рекомендації): навчальний посібник / Л. Є. Азарова, Н. Й. П'яст, Л. А. Радомська. – Вінниця: ВНТУ, 2010. – 90 с.
2. Бондаренко Т. Г. Інтерферени і росіянізми як наслідок міжмовних контактів на лексичному рівні [Електронний ресурс] / Т. Г. Бондаренко // Електронна бібліотека Інституту журналістики. – URL: <http://journalib.univ.kiev.ua/index.php?act=1027>
3. Бондаренко Т. Г. Типологія мовних помилок та їх усунення під час редагування журналістських матеріалів: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук: 10.01.08 / Т. Г. Бондаренко. – К., 2003. – 18 с.
4. Закон України про доступ до судових рішень: Закон України // Відомості Верховної Ради України. – 2006. – № 15. – ст. 128.
5. Куйбіда Р. Посібник із написання судових рішень / Р. Куйбіда, О. Сироїд. – К.: «Дрім Арт», 2013. – 224 с.
6. Словник української мови: в 11 т. / [за ред. Г. М. Гнатюк, Т. К. Черторизької]. – К.: Наукова думка, 1970–1980. – Т. 3: 3. – 1972. – 744 с.
7. Словник української мови: в 11 т. / [за ред. С. І. Головащука, Н. Є. Лозової]. – К.: Наукова думка, 1970–1980. – Т. 11: Х–Я. – 1980. – 662 с.
8. Словник української мови: в 11 т. / [за ред. Л. А. Юрчук, В. О. Винник]. – К.: Наукова думка, 1970–1980. – Т. 5: Н–О. – 1974. – 840 с.
9. Толковый словарь С. И. Ожегова [електронний ресурс]. – <http://slovarozhegova.ru/>

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРА

Оксана Черноус – кандидат філологічних наук, доцент кафедри правознавства Кіровоградського інституту державного та муніципального управління Класичного приватного університету.

Наукові інтереси: актуальні питання регіональної ономастики, редагування юридичного тексту.

ПРОБЛЕМА ВЗАЄМОВІДНОШЕННЯ МІЖ ЦІЛІСНИМ ЗНАЧЕННЯМ ФРАЗЕМ І ЗНАЧЕННЯМИ ЇХ КОМПОНЕНТІВ

Яна БЕЧКО (Умань, Україна)

У статті розглядаються підходи до вирішення питання про лексичну вмотивованість ідіоматичного значення, які існують у модерній теорії та методології фразеологічних досліджень. Автор аналізує сучасні концепції і методології вітчизняного й світового мовознавства, що застосовуються у вивченні внутрішньої форми мовних одиниць.

Ключові слова: фразема, фразеотворення, ключове слово, структура, семантика, смисловий розвиток, багатозначність.

The article focuses on the approaches which are used in studying the issue of lexical motivation of idiomatic meaning that exist in modern theory and methodology of phraseological research. The author analyses current concepts and methodology of national and world linguistics applied in studying the idiom's inner form.

Key words: idiom, phraseological unit formation, key lexical component, structure, semanteme, sense development, polysemy.

У сучасних студіях вивчення лексико-фразеологічного рівня мови, його одиниць та їхніх різних угруповань, зокрема у плані їхнього лексичного складу, є **актуальним** і здійснюється в рамках різноманітних теоретичних підходів, із багатьох точок зору, з урахуванням різних аспектів і властивостей об'єкта аналізу і з застосуванням різних методик аналізу. **Метою** нашої статті є розглянути деякі підходи до вирішення питання про лексичну вмотивованість ідіоматичного значення, які існують у модерній теорії та методології фразеологічних досліджень. Ця проблема досліджується у роботах Б. М. Ажнюка, А. І. Альохіної, Ш. Баллі, М. Т. Демського, Дж. Лакоффа, О. І. Молоткова [1; 2; 3; 4; 5; 7]. Відповідно, ми поставили перед собою **завдання** з'ясувати аспекти внутрішньомовної вмотивованості цілісного значення фраземи з боку її компонентів. Ця власне мовна вмотивованість є відповідником позамовної вмотивованості цього значення. За **об'єкт** нашого дослідження ми обрали сучасні

концепції і методології вітчизняного й світового мовознавства, що застосовуються у вивченні внутрішньої форми мовних одиниць. **Предметом** нашої розвідки є аналіз рис та особливостей функціонування лексичної семантики у фразеологічному середовищі.

Як відомо, терміни *мотивувати(ся)*, *вмотивованість* (пор. *прозорість*) уживається в сучасному мовознавстві у двох відмінних і водночас співвідносних сенсах, які мають відповідно внутрішньо- та зовнішньомовну референцію. У дериватології поняття вмотивованості охоплює відношення похідності між мовними одиницями, що мають місце тоді, коли одна мовна одиниця використовується для створення іншої. Поряд із цим, термін *умотивованість* уживається, передусім у (лінгво)семіотиці, для передачі такого співвідношення між позначенням і позначуваним, яке є чимось природним і логічно зумовленим, тобто недовільним; найчастіше тут ідеться про те, як (реальні чи гадані) властивості позначуваного знаходять своє вираження й відображення у позначенні, у формі (зовнішній, а також і внутрішній) останнього. Ф. де Соссюр у цьому ж сенсі писав про відмінність між абсолютною й відносною (не)довільністю мовного знаку, пов'язуючи другу з відношеннями саме внутрішньомовної вмотивованості [8: 100-102]. Однак, досліджуючи конкретний мовний матеріал, особливо пов'язаний з відношеннями похідності, лінгвісти зазвичай розглядають мотивованість комплексно, беручи до уваги і використання вже існуючих мовних формацій для творення нових, і позамовні чинники, що впливають на таке формування мовних знаків за допомогою інших мовних знаків.

Говорячи про зовнішньомовну вмотивованість у зв'язку з фразеологією, слід підкреслити, що у фразеологічній семантиці, утім, як і в будь-якій іншій, саме унаслідок її вмотивованості є обов'язково присутньою прагматична складова, «людський фактор». Адже, як зазначив О. Ф. Лосєв, «не дійсність безпосередньо визначає смисл мовлення, а інтерпретація, цілеспрямована переробка цієї дійсності в людській свідомості з метою повідомити її іншій свідомості в тому чи іншому світлі – або ж гранично об'єктивно, або ж приблизно, або ж неправдиво, або ж в образному чи поетичному сенсі» [6: 225].

Для нас вихідним є положення про те, що цілісне значення фраземи є в той чи інший спосіб умотивованим з боку значень її компонентів, і, отже, про те, що у слова, використаного в контексті фраземи, є своє значення, що його дане слово виражає в цьому контексті. Ці положення, природно, не є новими; додамо, що вони також не є загальноприйнятими. Як свідчить аналіз спеціальної літератури, поряд із думкою про існування зв'язку між значенням компонентів та виразу в цілому (а саме так думають Б. М. Ажнюк, А. І. Альохіна, В. М. Білоноженко, В. М. Мокієнко, Дж. Лакофф, Г. І. Неруш, Д. М. Шмельов та багато інших), існує і погляд (представлений такими іменами, як Ш. Баллі, М. Т. Демський, О. І. Молотков), згідно з яким компоненти фраземи є цілковито десемантизованими. Як показала А. І. Альохіна, контроверза щодо цього питання часом набуває характеру дискусії щодо мовного статусу словесних складників фразем; конкретніше, мова може йти про те, чи є ці складники справжніми словами, чи ні, становлячи натомість лише потенційні, чи евентуальні, слова [2: 48-50].

Представники першої з названих точок зору стверджують, що компоненти фразем не десемантизуються (не нівелюються), а впливають на формування цілісного фразеологічного значення. Зокрема, Б. М. Ажнюк уважає, що, незважаючи на різний ступінь переосмислення фразеологічних компонентів, кожен із них зберігає потенційно всі свої семантичні параметри, включаючи й країнознавчий фон, унаслідок чого, актуалізуючись у тексті, вони «...помітно виявляють свої «слівні» властивості, не перестаючи при цьому бути компонентами фразеологічної одиниці» [1: 6]. Цікаво відзначити, що такі переконання поділяють вчені, які належать до різних у географічному й історико-лінгвістичному плані шкіл і традицій. Так, провідний представник сучасної когнітивної лінгвістики, американський дослідник Дж. Лакофф фактично висловлюється у цьому ж дусі, коли він пише, як про дуже важливу тезу, про те, що компоненти ідіом можуть мати метафоричні референти, й ілюструє цей висновок у такий спосіб, що не залишає сумнівів щодо його позиції відносно зазначеної контроверзи: на його думку, у виразі англ. *Spill the beans* «розголосити секретні відомості» *the beans* позначає інформацію, яка має зберігатись у таємниці, а *spill* значить «зробити цю інформацію загальновідомою», і додає, що *the beans*

має референт як у «царині-джерелі» (боби як образ), так і в області-мішені метафори КАНАЛ ЗВ'ЯЗКУ (інформація, яку слід тримати в таємниці), і що саме цим, можливо, і пояснюється можливість пасивної трансформації цієї ідіоми [5: 582]. А російський мовознавець Д. М. Шмельов зазначав, що, «...якою б затемненою не була вмотивованість фразеологізму, вона ніколи не нівелюється настільки, щоб останній перетворився у цілковито «позаслівне» утворення [11: 302].

Прихильники протилежного погляду вважають, що цілісне фразеологічне значення не виводиться зі значень складників виразу. В. М. Телія зазначала, що з метою опису словам у складі ідіом можна приписати лише умовні смислові еквіваленти, але якщо розглядати компоненти ідіом в аспекті рівневого моделювання, то кожен із них становить таку одиницю системи мови, якій не можна поставити у відповідність окрему одиницю лексико-семантичної системи мови, оскільки при такій інтерпретації порушується реальна система значень слів, відображена у словниках [9: 502]. З наведених міркувань робиться висновок, що відсутність відповідності між зафіксованим у словнику лексико-семантичним варіантом певного слова, з одного боку, і цим же словом, ужитим у складі фраземи, з іншого, є свідченням того, що такі словесні компоненти фразем є, так би мовити, *sui generis*, тобто вони генетично не є пов'язаними з одиницями лексичної системи, а мають власне іманентно-мовне джерело виникнення; крім того, значення таких одиниць у складі фраземи постає суто умовним дослідницьким конструктом, який не має жодної мовної реальності, адекватного корелята в онтології мови. Аналогічним чином Т. З. Черданцева відзначає, що «фразеологізми передають низку елементарних смислів (сем), що, як правило, не збігаються навіть частково з елементарними смислами лексем, які входять до складу фразеологічної одиниці» [10: 46].

Такі твердження В. М. Телії, Т. З. Черданцевої та ін. є рівнозначними визнанню цілісної семантики фразеологізмів невмотивованою, тобто суто умовною, причому навіть у тих випадках, коли мотивація фраземи є зрозумілою, прозорою. У цьому, у свою чергу, можна вбачати відображення програмної тези сосюріанського структуралізму (а також і доструктуралістичного мовознавства – класичного компаративізму ХІХ ст.) про переважно невмотивований характер мовного знаку взагалі.

Сучасна лінгвістика, не відмовляючись від цієї сосюрівської тези, водночас і не зберігає її в її ригористичному розумінні, а «знімає» її у контексті складнішого розуміння мотиваційно-семіотичної структури мовних утворень. Відмова ідіоматичному значенню у внутрішньомовній та екстралінгвістичній умотивованості суперечить не лише інтуїції пересічного мовця, але й тим психолінгвістичним і психосеміотичним засадам мовленнєвої діяльності, згідно з якими людина, людська психіка в аспекті використання знакової інформації є генетично зорієнтованими, як на оптимальну для них, саме на вмотивованість мовних знаків. Ця засада знаходить численні вияви у процесах функціонування та розвитку мови, зокрема в явищі народної етимології, а ця остання виступає, як відомо, і в царині фразеології. І тут можна відзначити подібність у розумінні цього явища (як і різних інших мотиваційних відношень) і його ролі у фразеології (і лексики в цілому), що спостерігається поміж представниками різних лінгвістичних підходів і течій. Так, про народну етимологію як про істотний для ідіоми зв'язок (типу «конвенційні образи + знання + метафори») між нею і її значенням, говорить уже згаданий Дж. Лакофф, підкреслюючи, що для пересічного мовця важить саме автоматичний і неусвідомлюваний етимологічний аналіз ідіом, а не знання її реального походження, тобто її, як він каже, психологічне, а не історичне витлумачення [5: 583-584]. Про це ж свідчать і варіативність у витлумаченні ідіом як на рівні їхньої внутрішньої форми, так і того чи іншого значення, яке вона мотивує.

Натомість протилежний підхід фактично не дозволяє поставити питання ні про характер тієї образної інтерпретації, яку надають ідіоматичні фраземи своїм денотатам (тобто про властиве їм когнітивно-лінгвістичне профілювання цих останніх), ні про етимологію непрозорих ідіом, нарешті, ні про внутрішньомовний механізм вираження притаманного ідіомам витлумачення дійсності, тобто їхню внутрішню форму, що опосередковує зв'язок між значеннями окремо взятих складників і цілісним значенням фраземи. А тимчасом усі перелічені питання є дуже істотними для сучасної фразеології.

Є також підстави припускати, що зазначена вище різниця у поглядах на мотиваційну роль семантики фразеологічних компонентів у певному сенсі є пов'язаною з різним розумінням обсягу й змісту поняття фразеологізм, із ширшим чи, навпаки, вужчим його тлумаченням. Так, зараз до фразеології зараховують не лише фразеологізми у звичному сенсі цього слова (тобто словосполучки з більш чи менш прозорим ідіоматичним значенням), а також і фразеологічні терміносполучки, прислів'я та приказки, крилаті слова, мовленнєві формули, усталені порівняння, з одного боку, а з іншого – і сталі колокації з дослівним значенням.

На нашу думку, у згаданих вище поглядах знаходить вияв звужене, сказати б, традиційно-словникове (чи «структурне») розуміння словесної семантики, яке зводить її лише до «необхідного і достатнього» мінімуму змісту. Натомість із сучасної, зокрема лінгвоконцептологічної точки зору лексична семантика постає як щось істотно глибше і ширше, відмінне як і від пучка встановлюваних шляхом компонентного аналізу сем, так і від словникових дефініцій звичного кшталту. Як дуже важливий складник цієї концептуальної семантики розглядаються ті її компоненти, що належать до її периферійної, конотативно-асоціативної сфери і мають лінгвокультурний характер, відображаючи, серед іншого, зміст т. зв. мовних стереотипів. Отже, розкрита у працях представників Люблінської та Московської етнолінгвістичних шкіл важливість саме фразеологічної семантики для поглибленої значеннєвої характеристики лексем, що виконують роль фраземних компонентів, теж свідчить на користь позиції, вихідної для нашого дослідження.

Отже, цілісна фразеологічна семантика в іманентно-мовному плані мотивується, породжується значенням її складників, точніше, шляхом певного витлумачення їх значень. Це і дає підставу порушувати питання про функціонування того чи іншого слова на лексико-фразеологічному рівні мовної системи і говорити про ті чи інші особливості цього функціонування.

БІБЛІОГРАФІЯ

1. Ажнюк Б. М. Англійська фразеологія у культурно-етнічному висвітленні / Б. М. Ажнюк. – К. : Наук. думка, 1989. – 136 с.
2. Алехина А. И. Фразеологическая единица и слово (к исследованию фразеологической системы) / А. И. Алехина. – Минск : БГУ, 1979. – 152 с.
3. Балли Ш. Французская стилистика / Ш. Балли. – М. : Изд-во иностр. лит., 1961. – 394 с.
4. Демський М. Т. Українські фраземи і особливості їх творення / М. Т. Демський. – Львів : Просвіта, 1994. – 62 с.
5. Лакофф Дж. Женщины, огонь и опасные вещи : что категории языка говорят нам о мышлении / Дж. Лакофф. – М. : Языки славянской культуры, 2004. – 790 с.
6. Лосев А. Ф. О коммуникативном значении грамматических категорий / А. Ф. Лосев // Ученые записки Московского государственного педагогического института им. В. И. Ленина. – 1965. – № 234. – С. 196-231.
7. Молотков А. И. Основы фразеологии русского языка / А. И. Молотков. – Л. : Наука, 1977. – 286 с.
8. Соссюр Ф. Труды по языкознанию / Ф. Соссюр. – М. : Прогресс, 1977. – 696 с.
9. Телия В. Н. Фразеология / В. Н. Телия // Общее языкознание. Внутренняя структура языка / [отв. ред. Б. А. Серебренников]. – М. : Наука, 1972. – С. 456-516.
10. Черданцева Т. З. Язык и его образы / Т. З. Черданцева. – М. : Международные отношения, 1977. – 167 с.
11. Шмелев Д. Н. Современный русский язык. Лексика : [учебное пособие] / Д. Н. Шмелев. – М. : Просвещение, 1977. – 335 с.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРА

Яна Бечко – кандидат філологічних наук, викладач кафедри української та іноземних мов Уманського національного університету садівництва.

Наукові інтереси: фразеологія англійської, німецької та української мов.